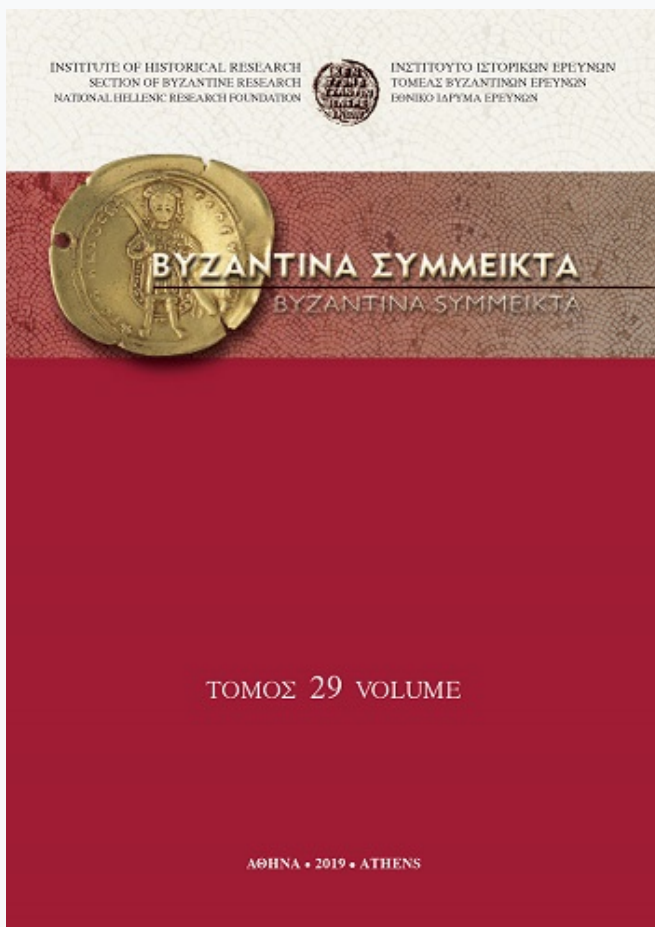

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Βιβλιοκρισία: A. TADDEI, Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532 [Saggi di storia dell' arte, 52]. Rome: Campisanto Editore, 2017.

Τζενη ΑΛΜΠΑΝΗ

doi: [10.12681/byzsym.21710](https://doi.org/10.12681/byzsym.21710)

Copyright © 2019, Τζενη ΑΛΜΠΑΝΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΛΜΠΑΝΗ Τ. (2019). Βιβλιοκρισία: A. TADDEI, Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532 [Saggi di storia dell' arte, 52]. Rome: Campisanto Editore, 2017. *Byzantina Symmeikta*, 29, 382–389. <https://doi.org/10.12681/byzsym.21710>

A. TADDEI, *Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532* [Saggi di storia dell'arte, 52]. Rome: Campisanto Editore, 2017. 310 σελ., 158 φωτογραφίες και σχέδια. ISBN 978-88-85795-00-6

Ο ιουστινιάνειος ναός της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, το εμβληματικότερο βυζαντινό μνημείο, έχει μια οικοδομική και πολιτική «προϊστορία» περίπου 187 ετών. Κατέχει τη θέση δύο προηγουμένων διαδοχικών ναών, ο αρχαιότερος από τους οποίους είχε κτισθεί μεταξύ των ετών 350 και 360 από τον Κωνσταντίο Β΄ (337–361), γυιο του Μ. Κωνσταντίνου (324–337). Η εκκλησία αυτή καταστράφηκε από πυρκαγιά το 404 από ζηλωτές υποστηρικτές του Ιωάννη Χρυσοστόμου, δίνοντας τη θέση της στη «δεύτερη Αγία Σοφία» η οποία άρχισε να οικοδομείται από τον Αρκάδιο (395–408) για να ολοκληρωθεί, το 415, επί Θεοδοσίου Β΄ (408–450). Κατά τη Στάση του Νίκα, το 532, πυρκαγιά κατέστρεψε και αυτόν τον ναό, μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης. Στη θέση του ο Ιουστινιανός Α΄ (527–565) έκτισε τον ναό που διαχρονικά, από τα εγκαίνιά του –στις 27 Δεκεμβρίου του 537– έως σήμερα, αποτελεί αντικείμενο οικουμενικού θαυμασμού.

Ελάχιστες και αποσπασματικές είναι οι γνώσεις μας για τα δύο κτήρια που προηγήθηκαν της ιουστινιάνειας Αγίας Σοφίας. Η παρούσα μελέτη του Alessandro Taddei, αναπλ. καθηγητή ιστορίας της τέχνης στο Πανεπιστήμιο La Sapienza, Ρώμη, επιχειρεί να καλύψει αυτό το κενό. Εξετάζει με συστηματικό τρόπο τις προ-ιουστινιάνειες φάσεις του μνημείου αναφορικά με το πολιτικό, κοινωνικό, πολεοδομικό και καλλιτεχνικό περιβάλλον της πρωτοβυζαντινής Κωνσταντινούπολης, συνδυάζοντας κριτικά ιστορικές πηγές, αρχαιολογικές μαρτυρίες και πορίσματα προηγουμένων ερευνών. Μετά από σύντομη εισαγωγή, το κυρίως μέρος του βιβλίου διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια και ακολουθούν τα συμπεράσματα. Ο τόμος κλείνει με βιβλιογραφικό κατάλογο και γενικό ευρετήριο.

Στο πρώτο κεφάλαιο «Η κωνσταντίνεια ‘προϊστορία’: Η Μεγάλη Εκκλησία στην αυγή της ύπαρξής της» ο συγγραφέας προσπαθεί να ανιχνεύσει τη σχέση του Μ. Κωνσταντίνου με την «προϊστορία» της Αγίας Σοφίας, στο πλαίσιο του αυτοκρατορικού οικοδομικού προγράμματος για τη διαμόρφωση του μνημειακού κέντρου της Νέας Ρώμης. Υιοθετώντας την άποψη, που πρώτος διατύπωσε ο Charles Du Fresne Du Cange¹ και δέχθηκε ο Cyril Mango², ότι η Μεγίστη Τετράστωος Αγορά της αρχαίας πόλης, γνωστή μόνο από τις γραπτές πηγές, βρισκόταν στη θέση του Αυγουσταίου³, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η πολεοδομική και πολιτική διαχείριση αυτής της αγοράς από τον Μ. Κωνσταντίνο δεν αποσκοπούσε στον εκχριστιανισμό της. Η ύπαρξη εξάλλου του ναού της Ειρήνης, μόλις μερικές εκατοντάδες μέτρα βορείως του Αυγουσταίου, μάλλον απέκλειε την ανάγκη ανέγερσης, επί της κωνσταντίνειας βασιλείας, ενός δεύτερου μεγάλου χριστιανικού ναού σε αυτή την περιοχή. Ο συγγραφέας συντάσσεται με την άποψη του Franz Alto Bauer ότι ο Μ. Κωνσταντίνος έκτισε, στη θέση της Αγίας Σοφίας, μια παλατινή αίθουσα συγκεντρώσεων⁴. Το οικοδόμημα αυτό θα ήταν ο πρόδρομος του ναού της Σοφίας του Θεού, που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Β΄.

1. C. DU FRESNE DU CANGE, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata: prior, Familias ac stemmata imperatorum constantinopolitanorum, cum eorundem augustorum nomismatibus, & aliquot iconibus: praeterea familias dalmaticas & turcicas complectitur: alter, Descriptionem urbis constantinopolitanae, qualis extitit sub imperatoribus christianis*, Paris 1680 [ανατ. Bruxelles: Culture et Civilizations, 1964], 70.

2. C. A. MANGO, *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople* [Arkæologisk-kunsthistoriske meddelelser, τ. 4, αρ. 4], Κοπεγχάγη: I kommission hos Munksgaard 1959, 42-47.

3. Στην περίπου σύγχρονη με το παρόν βιβλίο διδακτορική διατριβή του Δημήτρη Χατζηλαζάρου, υποστηρίζεται με πειστικά επιχειρήματα ότι η Μεγίστη Τετράστωος Αγορά ταυτίζεται με τη Βασιλική, απέναντι από το Αυγουσταίο: Δ. Θ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ, *Η Βασιλείος στοά και η σύνθεση του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης. Τοπογραφία, λειτουργίες, συμβολισμοί* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, 2016 [= <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/38058#page/1/mode/1up> (τελευταία πρόσβαση 12.10.2019)]. Την ίδια θέση για το Μεγάλο Τετράστωο είχαν υποθέσει αρχικά οι Alfons Maria SCHNEIDER (*Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, [Istanbuler Forschungen, 8], Βερολίνο: Abteilung Istanbul des Archäologischen Institutes des Deutschen Reiches 1936, 23-26) και R. GUILLAND (*Études de topographie de Constantinople byzantine*, τ. 2, Berlin - Amsterdam: Adolf Hakkert, 1969, 3).

4. F. A. BAUER, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel*

Στο πλαίσιο της ανεξίθρησκης πολιτικής του ο Μ. Κωνσταντίνος δεν κατήργησε τους ειδωλολατρικούς ναούς της νέας πρωτεύουσας, ενώ ίδρυσε μικρό μόνο αριθμό χριστιανικών ιερών: τους ναούς των τοπικών μαρτύρων Μωκίου, Ακακίου και Αγαθονίκου, οι οποίοι εξετάζονται στο τέλος αυτού του κεφαλαίου. Επίσης, ο Μ. Κωνσταντίνος ανακαίνισε την ήδη υπάρχουσα εκκλησία της Ειρήνης, μεγαλύνοντάς την, και την αναβάθμισε σε επισκοπικό ναό της πρωτεύουσας. Πιθανώς, ο ναός δεν αφιερώθηκε στην ειρήνη από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, αλλά ανεπίσημα, μετά την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο, το 325, στο πλαίσιο ενιαίας αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής προπαγάνδας. Η αφιέρωση εκκλησιών σε έννοιες (ειρήνη, σοφία, δύναμη, ομόνοια) ήταν συνηθισμένη κατά τον 4ο αιώνα. Ο ναός της Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη παραδίδεται ως «ναός της Αγίας Ειρήνης» αρκετά αργότερα, το 532, σε *Νεαρά* του Ιουστινιανού Α΄.

Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Η Μεγάλη Εκκλησία του Κωνσταντίου Β΄ (360)» πραγματεύεται τις συνθήκες υπό τις οποίες κτίστηκε η «πρώτη Αγία Σοφία» καθώς και τα γεγονότα που οδήγησαν στην καταστροφή της, το 404. Ο συγγραφέας αποδίδει με παραστατικότητα το ανήσυχο θρησκευτικο-πολιτικό τοπίο της Κωνσταντινούπολης του 4ου αιώνα με αναφορές, μεταξύ άλλων, στην κατάληψη των εκκλησιαστικών εδρών της πρωτεύουσας και κυρίως του επισκοπικού της θρόνου από αρειανόφρονες ιεράρχες, μεθοδευμένη από τους αυτοκράτορες Κωνσταντίο Β΄ και Ουάλεντα (364-378) στις αντιδράσεις της αδύναμης ορθόδοξης κοινότητας της πόλης για την υποστήριξη των θρησκευτικών ταγών της, οι οποίες είχαν ενίοτε αιματηρή κατάληξη λόγω της παρέμβασης στρατιωτικών δυνάμεων -αποκορύφωμα τα αιματηρά γεγονότα μέσα στην Ειρήνη, το 344, με περισσότερα από 3.000 θύματα, οπαδούς του καθαιρεθέντος ορθόδοξου επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Παύλου Α΄ (337-339, 341-342 και 346-350) στον σταθερό έλεγχο του ναού της Ειρήνης από τους ορθόδοξους έως τα τέλη του 344, οπότε ο αρειανός επίσκοπος Μακεδόνιος (342-346 και 350-360) κατάφερε να εγκατασταθεί εκεί με την υποστήριξη στρατιωτών στις διώξεις των υποστηρικτών του Συμβόλου της Νικαίας επί της δεύτερης αρχιερατείας του Μακεδονίου καθώς και του διαδόχου του Ευδοξίου (360-370).

und Ephesos, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 1996, 149. Κατά τον Taddei, αυτή η αίθουσα συγκεντρώσεων προοριζόταν για απόδοση τιμών στον Μ. Κωνσταντίνο -ως αυτοκράτορα με σοφία εκ Θεού και νόμιμο εγγυητή της κρατικής ασφαλείας- και τη δυναστεία του ή για ακροάσεις.

Με την αυξανόμενη πολιτικο-στρατηγική σημασία της Κωνσταντινούπολης επί Κωνσταντίου Β΄, η ανάγκη για ενότητα και κοινωνική συνοχή στην πρωτεύουσα έγινε επιτακτική. Το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για την πόλη μαρτυρούν η εξίσωση της συγκλήτου της με εκείνη της Ρώμης αλλά και το ευρύ οικοδομικό του πρόγραμμα που περιλάμβανε ανέγερση σιταποθηκών ή αποθηκών εμπορευμάτων, γνωστών ως *Horrea Constantiaca*, εμπορικής αγοράς, Βιβλιοθήκης, της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων (ολοκληρώθηκε το 370) καθώς και λουτρικού συγκροτήματος κοντά στον ναό (ολοκληρώθηκε επί Θεοδοσίου Β΄).

Κεντρική θέση, πάντως, στο πρόγραμμα αυτό κατέχει η οικοδόμηση του «πρώτου ναού της Αγίας Σοφίας». Τα εγκαίνιά του, στις 15 Φεβρουαρίου του 360, συνδυάστηκαν με τη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως. Το όνομα, που δόθηκε στον ναό, κατ' αναλογία με άλλες σύγχρονές του μητροπολιτικές εκκλησίες της Ανατολικής Μεσογείου, όπως της Αλεξανδρείας και της Αντιοχείας, ήταν «Μεγάλη Εκκλησία». Παρότι η ονομασία «Σοφία», αναφερόμενη στη σοφία του Χριστού, δεν εμφανίζεται στα κείμενα πριν από τον 5ο αιώνα, ο συγγραφέας πιστεύει ότι μάλλον χρησιμοποιείτο άτυπα για τη Μεγάλη Εκκλησία ήδη από τα εγκαίνιά της. Οι μνείες της εκκλησίας ως «*dominicum*» –«κυριακόν» στα ελληνικά–, σε πηγές του 4ου αιώνα, υποδηλώνουν την αφιέρωσή της στον Χριστό. Στο άμισό του 5ου αιώνα ο ιστοριογράφος Σωκράτης μάς παραδίδει ότι η Σοφία συνδεόταν με την Ειρήνη. Οι δύο εκκλησίες ανήκαν, σύμφωνα με τον ιστοριογράφο, σε ένα σύνολο με το όνομα «Μεγάλη Εκκλησία». Η πληροφορία αυτή δείχνει, κατά τον Taddei, ότι η Μεγάλη Εκκλησία ήταν ένα καθίδρυμα που απορρόφησε ολοκληρωτικά τα προνόμια της παλαιάς επισκοπικής εκκλησίας, της Ειρήνης. Θέλοντας δηλαδή ο Κωνσταντίνος Β΄ να περιθωριοποιήσει την επισκοπική έδρα των υποστηρικτών των αποφάσεων της Νικαίας και επί αρκετά χρόνια εστία εριδών και συμπλοκών, κτίζει κοντά της, μέσα στον ίδιο *περίβολο*, βορείως του Αυγουσταίου, έναν νέο ναό, απαλλαγμένο από θλιβερές διχαστικές μνήμες. Η Ειρήνη δεν έχασε το αρχικό της status, της επισκοπικής εκκλησίας, αλλά εξαρτήθηκε από τον νέο επισκοπικό ναό. Παίροντας δε και η Ειρήνη το όνομα «Μεγάλη Εκκλησία», απορροφήθηκε εντελώς από τον νεοϊδρυθέντα ναό, ο οποίος έμελλε να λειτουργήσει, για μία εικοσαετία, μαζί με το Αποστολείον, ως ιδεολογικό προπύργιο του αρειανισμού, του κυρίαρχου δόγματος της πρωτεύουσας επί Κωνσταντίου Β΄, Ιουλιανού (360–363) και Ουάλεντος. Με άλλα λόγια, η ίδρυση της Μεγάλης Εκκλησίας από τον Κωνσταντίνο Β΄ υπαγορεύθηκε από τον στόχο του για απόλυτο θρησκευτικό έλεγχο της Κωνσταντινούπολης.

Η εμπειριστατωμένη αυτή ανάλυση του ιστορικού και ιδεολογικού πλαισίου οικοδόμησης της Σοφίας από τον συγγραφέα είναι ιδιαιτέρως πειστική για την απόδοση της ίδρυσής της στον Κωνσταντίο Β΄ και όχι στον Μ. Κωνσταντίνο, όπως υποστηρίζει μια μερίδα ερευνητών⁵. Την άποψη αυτή ενισχύουν εξάλλου οι σχετικές μαρτυρίες των προωμότερων πηγών και κυρίως η αποσιώπηση του σημαντικού αυτού έργου από τον Ευσέβιο Καισαρείας. Η απόδοση της οικοδόμησης του ναού στον Μ. Κωνσταντίνο σε μεταγενέστερες πηγές, που αποκρυσταλλώνεται τον 10ο αιώνα –ένα πρώτο βήμα γίνεται στο *Πασχάλιον Χρονικόν* (630–640)–, ερμηνεύεται από τον συγγραφέα ως πολιτική αποσύνδεσης της Σοφίας από τον αρειανό αυτοκράτορα Κωνσταντίο Β΄, καθώς, επί της βασιλείας του Θεοδοσίου Α΄ (379–395) και στο εξής, στην αυτοκρατορία θα επικρατήσει η ορθοδοξία.

Το κεφάλαιο κλείνει με αναφορά των γεγονότων που οδήγησαν στις δύο καθαιρέσεις του Ιωάννη Χρυσοστόμου (398–404) από τον επισκοπικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης και την εξορία του. Η μοιραία αποπομπή του λαοφιλούς επισκόπου, το 404, προκάλεσε την έντονη οργή των ακραίων οπαδών του, οι οποίοι έβαλαν φωτιά στη Μεγάλη Εκκλησία τη νύκτα της 20ής Ιουνίου 404. Λόγω των ισχυρών ανέμων, η φωτιά κατέκαυσε τον ναό μέσα σε τρεις ώρες και στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς το κτήριο της Συγκλήτου, το οποίο επίσης καταστράφηκε.

Το επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Η Μεγάλη Εκκλησία υπό τον Αρκάδιο και τον Θεοδόσιο Β΄» εξετάζει τα γεγονότα που συνδέονται με τον «δεύτερο ναό της Σοφίας», ο οποίος εγκαινιάσθηκε το 415. Το υψηλών προθέσεων έργο της ανοικοδόμησης της Μεγάλης Εκκλησίας, το οποίο συντονίσθηκε από τον ύπαρχο Ανατολής Ανθέμιο (405–414), ήταν μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος ανάπλασης του «πληγωμένου» κέντρου της πρωτεύουσας, η οποία αναπτυσσόταν με ταχείς ρυθμούς.

5. Είναι εξάλλου, κατά την αποψη μου, πιο πειστική, λόγω της εμπειριστατωμένης ερμηνείας των πηγών, και σε ό,τι αφορά το ζήτημα της λειτουργίας της «πρώτης Αγίας Σοφίας» ως επισκοπικού ναού της πρωτεύουσας, συγκρινόμενη με την πρόσφατα διατυπωθείσα υπόθεση ότι κτίσθηκε ως κοιμητηριακός ναός-μαρτύριο (K. DARK and J. KOSTENEC, *Hagia Sophia in Context. An Archaeological Re-examination of the Cathedral of Byzantine Constantinople*, Oxford and Philadelphia: Oxbow Books 2019, 11–15). Οι είκοσι ταφικοί θάλαμοι, που έχουν βρεθεί κάτω από το δάπεδο του ιουστινιάνειου ναού, ήταν σε χρήση μάλλον κατά τον 5ο ή τον 6ο αιώνα (DARK – KOSTENEC, *Hagia Sophia*, 20–21).

Μετά την εγκαινιάσή της, στις 10 Οκτωβρίου 415, και για όλον τον 5ο αιώνα, η Μεγάλη Εκκλησία έγινε συχνά το επίκεντρο θρησκευτικών και πολιτικών διενέξεων. Η ανάμειξη των μελών της θεοδοσιανής δυναστείας, ιδιαιτέρως της Πουλχερίας, αδελφής του Θεοδοσίου Β΄, στην καθημερινή ζωή και τη λειτουργία της εκκλησίας ήταν έντονη. Ιδεολογικές συγκρούσεις και λαϊκές αντιδράσεις στην Ειρήνη και τη Σοφία πυροδοτήθηκαν από τη χριστολογία του επισκόπου Νεστορίου (328–431) αναφορικά με τη Θεοτόκο, η οποία αποκηρύχθηκε το 431 στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου. Ενίοτε η Σοφία έγινε τόπος άσκησης ομής βίας, αλλά και αναζήτησης πολιτικού ασύλου.

Το κεφάλαιο αυτό κλείνει με τα γεγονότα που οδήγησαν στη Στάση του Νίκα, κατά την οποία τόσο η Μεγάλη Εκκλησία όσο και μεγάλο μέρος του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης καταστράφηκαν από φωτιά τον Ιανουάριο του 532.

Το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην αρχαιολογία και την αρχιτεκτονική της Μεγάλης Εκκλησίας. Εξετάζοντας τις λιγοστές μαρτυρίες των κειμένων, τις μέχρι τώρα επιστημονικές θεωρήσεις και τα πιθανά πρότυπα της «πρώτης Μεγάλης Εκκλησίας», ο συγγραφέας διατυπώνει την εύλογη υπόθεση ότι ο ναός, που έκτισε ο Κωνστάντιος Β΄, ήταν μια πεντάκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, με εξωτερικά πολυγωνική αψίδα στα ανατολικά και με νάρθηκα και ευρύχωρο αίθριο στα δυτικά.

Από τη «δεύτερη Σοφία», του Αρκαδίου και του Θεοδοσίου Β΄, έχουν βρεθεί λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ήλθαν στο φως με τις αρχαιολογικές έρευνες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου το 1935, έτος κατά το οποίο η Αγία Σοφία –τζαμί έως τότε– άρχισε να λειτουργεί ως μουσείο (Ayasofya Müzesi). Ένα μεγάλο μέρος του κεφαλαίου εξετάζει αναλυτικά αυτά τα ευρήματα και τη θέση τους στην αρχιτεκτονική του μνημείου. Πρόκειται για τμήματα μιας κιονοστήρικτης στοάς, μήκους 60 μ. περίπου, με μνημειώδεις πρόπυλο στο κέντρο της, η οποία θα αναπτυσσόταν στα δυτικά του αιθρίου του ναού. Αποκαλύφθηκαν κατά χώραν τμήμα του πίσω τοίχου της στοάς, τμήμα του στυλοβάτη και βάσεις κίωνων. Από το μνημειακό αυτό σύνολο βρέθηκαν επίσης τμήματα μαρμάρινων κίωνων, κιονοκράνων, επικράνων, επιστυλίων, αετώματος και φατνωμάτων. Τέλος, ήλθαν στο φως κατάλοιπα του ψηφιδωτού δαπέδου της στοάς, με πολύχρωμο φυτικό και γεωμετρικό διάκοσμο, καθώς επίσης μαρμάρινες πλάκες από την πλακόστρωση του αιθρίου. Η γερμανική ανασκαφή απεκάλυψε περαιτέρω τμήματα του λιθόστρωτου δρόμου μπροστά από τη στοά, καθώς και των έξι βαθμίδων που οδηγούσαν από τον δρόμο στο επίπεδό της.

Παρουσιάζεται επίσης αναλυτικά η πρόταση του Alfons Maria Schneider για τη σχεδιαστική αποκατάσταση της στοάς και του προπύλου της το οποίο θα τόνιζε την κεντρική είσοδο στο αίθριο του ναού. Με βάση και τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών του Μουσείου της Αγίας Σοφίας, το 1945, ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εκκλησία των Αρκαδίου και Θεοδοσίου Β΄ είχε τον ίδιο προσανατολισμό με την ιουστινιάνεια, από την οποία θα ήταν λίγο μικρότερη. Θα ήταν μια πεντάκλιτη βασιλική, με κιονοστοιχίες των δεκατεσσάρων κιόνων μεταξύ των κλιτών. Το συνολικό πλάτος της θα ήταν περίπου 52 μ, με το μεσαίο κλίτος να έχει, πιθανώς, πλάτος 20 μ και κάθε ένα από τα πλάγια 7-8 μ. Συγκρίσεις με άλλα σύγχρονα μνημεία της πόλης, οδηγούν στην υπόθεση ότι η αψίδα στα ανατολικά ήταν εξωτερικά πολύπλευρη. Στα δυτικά θα υπήρχε νάρθηκας και περίστωο αίθριο με μνημειακό πρόπυλο στη δυτική είσοδό του. Οι δύο πτέρυγες της δυτικής στοάς, στα αριστερά και δεξιά του προπύλου, θα πρέπει να επεκτεινόταν και πέραν του αιθρίου του ναού τόσο στα βόρεια όσο και στα νότια, δεδομένου ότι η στοά αποτελούσε τη μνημειακή πρόσοψη του ναού προς τον κεντρικό δρόμο που οδηγούσε στην Ειρήνη και συνέχιζε προς την ακρόπολη.

Στο τελευταίο μέρος αυτού του κεφαλαίου ο συγγραφέας, αφού εξετάσει αναλυτικά τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά γλυπτά της δυτικής στοάς και του προπύλου της, τα εντάσσει στο καλλιτεχνικό πλαίσιο της εποχής τους, εντοπίζοντας τα πιθανά πρότυπα σε πόλεις της Μικράς Ασίας και δη την Έφεσο, τη Μίλητο, τη Σίδη και την Αφροδισιάδα. Πρότυπα παρόμοιας μορφής σε μικρασιατικές πόλεις, έργα του β΄ μισού του 4ου και των αρχών του 5ου αιώνα, με δάνεια από την υστερορωμαϊκή αρχιτεκτονική, ενίσχυαν τον μνημειακό χαρακτήρα των δημοσίων χώρων στο πλαίσιο αναδιαμορφώσεων του αστικού τοπίου. Το ενδιαφέρον για παλαιότερες καταξιωμένες αρχιτεκτονικές μορφές, χαρακτηριστικό της λεγόμενης «θεοδοσιανής αναγέννησης», εμπεριέχει, κατά τον συγγραφέα, συμβολισμούς που στόχευαν στην τόνωση των συναισθημάτων ασφαλείας και υπερηφάνειας των πολιτών. Πάντως, παρατηρείται επίσης καλλιτεχνική εξέλιξη στην εκτέλεση των γλυπτών μορφών του προπύλου της «δεύτερης Μεγάλης Εκκλησίας», καθώς οι λιθοξόοι, με τη χρήση τρυπανιού, επιτυγχάνουν εντονότερες φωτοσκιάσεις και συνακόλουθα ένα εντυπωσιακότερο αποτέλεσμα υψηλής αισθητικής.

Στο τελευταίο κεφάλαιο «Μια σημείωση για το Σκευοφυλάκιο, τον Κήπο του Βεζύρη και το πρώιμο Βαπτιστήριο» ο συγγραφέας εξετάζει αρχικά τη λειτουργία, τον κτηριακό τύπο και τις οικοδομικές φάσεις της ροτόντας που

βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την ιουστινιάνεια Αγία Σοφία, στο ανατολικό άκρο του βορείου τοίχου της, μέσα από τις πηγές και τις αρχαιολογικές μαρτυρίες. Δέχεται την ταύτιση του κτηρίου αυτού με το σκευοφυλάκιο της Μεγάλης Εκκλησίας των Αρκαδίου και Θεοδοσίου Β΄ το οποίο, έχοντας υποστεί ζημιές κατά τη Στάση του Νίκα, ανακαινίσθηκε από τον Ιουστινιανό με προσθήκη ενός ορόφου, αλλαγές στις εισόδους του και πολυτελή εσωτερική επένδυση από μάρμαρο.

Ανασκαφικές έρευνες της εικοσαετίας 1940–1960 και του τέλους της δεκαετίας του 1980, στα βόρεια του ιουστινιανείου ναού, στον «Κήπο του Βεζύρη», έφεραν στο φως οικοδομικά κατάλοιπα υπόγειου κτηρίου το οποίο βρισκόταν στα δυτικά του σκευοφυλακίου και μπορεί να ταυτισθεί με το αναφερόμενο σε κείμενα Μεγάλο Βαπτιστήριο της προ-ιουστινιάνειας εκκλησίας. Περαιτέρω ανασκαφικές έρευνες ευνοούν την υπόθεση ότι πάνω στο κτήριο αυτό κτίσθηκε το ιουστινιάνειο Μεγάλο Βαπτιστήριο, τετράγωνου σχήματος, εφαπτόμενο στον βόρειο τοίχο του ναού. Το τετράγωνο κτήριο με τον οκταγωνικό πυρήνα, που είναι προσαρτημένο στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου του ναού, έχει ταυτισθεί με το Μικρό Βαπτιστήριο, ενώ η χρονολόγησή του δεν είναι βέβαιη.

Το βιβλίο του Alessandro Taddei, με τις σαφείς και άριστα τεκμηριωμένες θέσεις του, αποτελεί μια πολύτιμη ιστορική και αρχαιολογική συμβολή στην έρευνα της Αγίας Σοφίας, ενός μνημείου υψηλότετης ιστορικής αξίας αλλά και μεγάλης κοινωνικο-πολιτικής σημασίας στη σύγχρονη πραγματικότητα.

ΤΖΕΝΗ Π. ΑΛΜΠΑΝΗ

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού